

ประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก บทนำเสนอโครงสร้างเนื้อหาสำหรับงานเขียน

จิราภรณ์ สถาปนวรรณนะ¹

บทคัดย่อ

บทความนี้มีจุดมุ่งหมายเสนอโครงสร้างของประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก สำหรับการเขียนประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก ที่มุ่งพิจารณาปัจจัยภายใน 4 ประการ คือ ท่าเลที่ตั้งตามสภาพภูมิศาสตร์ ทรัพยากรธรรมชาติ ประจักษ์และความชำนาญเฉพาะทาง กำลังคน และจิตวิญญาณของเมือง

คำสำคัญ ประวัติศาสตร์เมือง พลังขับเคลื่อนภายใน

Abstract

This article has its aim to propose the structure of history of Muang Phitsanulok for the writer's project. The four factors regarded as inner forces for changes are as follows : geographical settings, local natural resources and expertise, manpower, and local consciousness.

¹ รองศาสตราจารย์ ดร. สังกัดภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร

ในบทความนี้จะประกอบด้วยเนื้อหาสองส่วน ส่วนแรกเป็นโครงสร้างประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกซึ่งเคยมีผู้ผลิตผลงานออกมาแล้ว ส่วนที่สองเป็นโครงสร้างที่ผู้เขียนจะนำเสนอเป็นครั้งแรก

ส่วนแรก

การรับรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกโดยทั่วไป ส่วนใหญ่มาจากผลงานการค้นคว้าของนักวิชาการภายในท้องถิ่นผู้เป็นอาจารย์สอนระดับอุดมศึกษา เพื่อใช้เป็นตำราประกอบการเรียนวิชาประวัติศาสตร์ไทย ดังเช่น ผลงานของพวงทอง สุตประเสริฐ, ปราณี แจ่มขุนเทียน, หาญชัย สงวนให้ และ สมคิด ศรีสิงห์ เป็นต้น

นอกจากกลุ่มนักวิชาการในท้องถิ่นแล้วยังมีนักวิชาการจากส่วนกลาง ผู้สนใจค้นคว้าเรื่องของพิษณุโลก เช่น ประเสริฐ ณ นคร, ศรีศักร วัลลิโภดม, เสนอ นิลเดช, พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, ประทุม ชุ่มเพ็งพันธุ์, สุเนตร ชุตินทรานนท์ และสุจิตต์ วงษ์เทศ เป็นต้น

งานของนักวิชาการทั้งสองกลุ่ม มีลักษณะเนื้อหาแตกต่างกันไปตามความถนัด ความสนใจ และจุดมุ่งหมายของการผลิตผลงานแต่ละชิ้น

แต่สิ่งที่มีลักษณะร่วมกันของผลงานเหล่านี้ คือเรื่องของพิษณุโลกจะถูกนำไปผูกติดกับประวัติศาสตร์ชาติไทย กล่าวคือนำเสนอภาพของพิษณุโลกไปตามยุคสมัยของประวัติศาสตร์ไทย¹

ดังจะเห็นได้จากโครงสร้างของเนื้อหาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก จากผลงานของหาญชัย สงวนให้ ที่มีรูปแบบของการแบ่งเนื้อหาออกเป็น 2 ส่วน คือ

1. พิษณุโลกสมัยก่อนประวัติศาสตร์
2. พิษณุโลกสมัยประวัติศาสตร์
 - 2.1 พิษณุโลกสมัยทวารวดี
 - 2.2 พิษณุโลกสมัยลพบุรี
 - 2.3 พิษณุโลกสมัยสุโขทัย
 - 2.4 พิษณุโลกสมัยอยุธยา
 - 2.5 พิษณุโลกสมัยธนบุรี
 - 2.6 พิษณุโลกสมัยรัตนโกสินทร์²

การแบ่งประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกดังที่ได้กล่าวมาจะปรากฏภาพของพิษณุโลกเท่าที่หลักฐานของแต่ละยุคสมัยจะเอื้ออำนวย ยกตัวอย่างเนื้อหาสาระในยุคต้นๆ เช่น ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ยุคทวารวดี ยุคลพบุรี เป็นการสกัดองค์ความรู้จากหลักฐานทางโบราณคดีเป็นส่วนใหญ่

สำหรับยุคสุโขทัย เนื้อหาสาระก็นำมาจากศิลาจารึกหลักต่างๆ ที่กล่าวถึงเรื่องเมืองสองแคว อันเป็นชื่อเดิมของพิษณุโลก ส่วนยุคสมัยหลังก็นำมาจากพงศาวดารอยุธยา และหลักฐานที่ผลิตขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับพิษณุโลก โดยเฉพาะพัฒนาการทางด้านการปกครองจากเมืองเอก เมืองมณฑล มาสู่ความเป็นจังหวัดในปัจจุบัน

เมื่อ พ.ศ.2549 เทศบาลเมืองพิษณุโลกได้จัดพิมพ์หนังสือประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกออกเผยแพร่ ผลงานดังกล่าวเป็นงานค้นคว้าร่วมกันของนักวิชาการท้องถิ่น 3 ท่าน ได้แก่ รศ.ปราณี แจ่มขุนเทียน รศ.สมคิด ศรีสิงห์ และผู้เขียน

เพื่อให้ผู้อ่านได้มองเห็นภาพโครงสร้างของเนื้อหา จึงขอแนะนำหัวข้อโดยละเอียด ตามความรับผิดชอบของแต่ละท่าน

รศ.ปราณี แจ่มขุนเทียน เสนอผลงานค้นคว้าประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยสุโขทัย

รศ.สมคิด ศรีสิงห์ เสนอผลงานค้นคว้าประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกสมัยอยุธยา ลพบุรี และรัตนโกสินทร์

รศ.ดร.จิราภรณ์ สถาปนาวรรณะ เสนอผลงานค้นคว้าประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกสมัยใหม่

หัวข้อที่นำมาจากสารบัญของหนังสือมีดังนี้

เมืองพิษณุโลกสมัยก่อนประวัติศาสตร์ : รศ.ปราณี แจ่มขุนเทียน

เมืองพิษณุโลกสมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคหินใหม่

1. แหล่งโบราณคดีบ้านป่อโพธิ์

เมืองพิษณุโลกสมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคโลหะ

1. ภาพสลักหินผากระดานเลข
2. ภาพสลักหินที่ถ้ำกาเขาช้างล้วง
3. ภาพสลักหินผาขีดที่เขากุขัด
4. ผาฝ่ามือแดง

เมืองพิษณุโลกสมัยประวัติศาสตร์ : รศ.ปราณี แจ่มขุนเทียน

1. เมืองพิษณุโลกสมัยทวารวดี

2. เมืองพิษณุโลกสมัยลพบุรี

3. เมืองพิษณุโลกสมัยสุโขทัย

3.1 หลักฐานตำนานการสร้างเมืองพิษณุโลก

3.2 หลักฐานประวัติศาสตร์ก่อนสุโขทัยในเมืองพิษณุโลก

4. เมืองพิษณุโลกสมัยสุโขทัย

4.1 แผนผังเมืองพิษณุโลกโบราณ

4.2 โบราณสถานศิลปะสุโขทัยในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหา

วิหารจังหวัดพิษณุโลก

4.3 โบราณสถานศิลปะสุโขทัยในวัดราชบูรณะจังหวัดพิษณุโลก

4.4 โบราณสถานศิลปะสุโขทัยในวัดเจติยยอดทอง

4.5 โบราณสถานศิลปะสุโขทัยในวัดอรุญญิก

4.6 โบราณสถานศิลปะสุโขทัยในเขตอำเภอนครไทย

เมืองพิษณุโลกสมัยกรุงศรีอยุธยา : รศ.สมคิด ศรีสิงห์

1. เมืองพิษณุโลกในสมัยกรุงศรีอยุธยา

2. เมืองพิษณุโลกในฐานะเมืองประเทศราชและเมืองมหาอุปราช

3. เมืองพิษณุโลกในฐานะเมืองหลวง

4. เมืองพิษณุโลกในฐานะแหล่งกำเนิดรัฐบุรุษ

5. เมืองพิษณุโลกในด้านกษัตริย์

6. เมืองพิษณุโลกในฐานะเมืองเอกและชุมชนทางเหนือ

7. เมืองพิษณุโลกในฐานะเมืองเศรษฐกิจ

เมืองพิษณุโลกสมัยกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ : รศ.สมคิด ศรีสิงห์

1. เมืองพิษณุโลกแหล่งรวมพลคนรักชาติ

2. ศึกอะแซหุ่นกี้

3. เมืองพิษณุโลกในฐานะเมืองเอกสมัยกรุงธนบุรี

4. พระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ที่เสด็จเมืองพิษณุโลก

5. เมืองพิษณุโลกในฐานะแหล่งเศรษฐกิจ (รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 4)

6. เมืองพิษณุโลกในฐานะแหล่งเศรษฐกิจ (รัชกาลที่ 5 - รัชกาลที่ 7)
7. เมืองพิษณุโลกในฐานะเป็นมณฑลพิษณุโลก (พุทธศักราช 2437-2476)

เมืองพิษณุโลกสมัยใหม่ : รศ.ดร.จิราภรณ์ สถาปนาวรรณะ

1. ยุคแห่งรากฐานอันมั่นคง (พุทธศักราช 2453 - 2500)

1.1 เมืองราชการ

- 1.1.1 ย่านที่อยู่อาศัย
- 1.1.2 ย่านตลาดและย่านท่าเรือ
- 1.1.3 ย่านอุตสาหกรรม
- 1.1.4 ย่านพักผ่อนและแหล่งสำราญกลางคืน

1.2 ผู้บุกเบิกชนบท

1.3 คนของเมืองพิษณุโลก

- 1.3.1 กลุ่มข้าราชการบำนาญ
- 1.3.2 กลุ่มประกอบอาชีพอิสระ
- 1.3.3 กลุ่มสตรี
- 1.3.4 กลุ่มชาวจีน
- 1.3.5 กลุ่มชาวคริสต์
- 1.3.6 กลุ่มมุสลิม

2. ยุคแห่งความเปลี่ยนแปลง (พุทธศักราช 2500 - 2532)

2.1 ไฟไหม้เมืองพิษณุโลก

2.2 เมืองใหม่

2.3 คนรุ่นใหม่

3. ยุคมุ่งหอนาคต (พุทธศักราช 2526 - ปัจจุบัน)

3.1 เมืองขยายใหญ่

- 3.1.1 ชุมชนเรือนแพ
- 3.1.2 ชุมชนริมแม่น้ำน่าน
- 3.1.3 ชุมชนสถานีรถไฟ
- 3.1.4 ชุมชนริมถนนระหว่างจังหวัด

3.2 ชนบทเติบโต

3.3 คนของอนาคต³

จะเห็นได้ว่าผู้เขียนทั้ง 3 ท่าน แบ่งเนื้อหาของประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกตามยุคสมัยของประวัติศาสตร์ไทยโดยทั่วไปคือยุคโบราณ (ก่อนสมัยสุโขทัยและสมัยสุโขทัย) ยุคใหม่ (สมัยอยุธยาและธนบุรี - รัตนโกสินทร์) และยุคปัจจุบัน แต่หลักการในการแบ่งนั้นแตกต่างกัน นักวิชาการสองท่านจับวางพิษณุโลกภายใต้บริบทของประวัติศาสตร์ชาติ ส่วนผู้เขียนแบ่งเนื้อหาไปตามความเปลี่ยนแปลงภายในของพิษณุโลก รวมทั้งความเปลี่ยนแปลงในบางลักษณะที่เกิดขึ้นจากภายนอก

โครงสร้างของเนื้อหาสะท้อนความชำนาญของอาจารย์ผู้เขียน รศ.ปรางณี เป็นนักโบราณคดีผู้บุกเบิกงานโบราณคดีท้องถิ่นของพิษณุโลก โดยเฉพาะในเขตอำเภอนครไทย ดังนั้นงานของอาจารย์จึงเป็นภาพของพิษณุโลกที่ได้จากหลักฐานภายในท้องถิ่น

ส่วน รศ.สมคิด เป็นนักประวัติศาสตร์ผู้ชำนาญในการใช้หลักฐานเอกสาร อาจารย์เป็นนักอ่านพงศาวดาร ตำนาน จดหมายเหตุ ดังนั้นจึงสกัดสาระเกี่ยวกับพิษณุโลกที่มาจากหลักฐานประเภทดังกล่าว

ส่วนที่สอง

ส่วนผู้เขียนนั้น ความสนใจเรื่องพิษณุโลกไม่ได้เกิดขึ้นจากการเตรียมบทเรียนเพื่อการสอน เนื่องจากผู้เขียนรับผิดชอบรายวิชาประวัติศาสตร์ต่างประเทศ ความสนใจเรื่องของท้องถิ่นเกิดขึ้นจากความไม่รู้ของตัวเอง เมื่อมีการถูกตั้งคำถามบ่อยๆ จนเกิดเป็นความสนใจใคร่รู้ อยากแสวงหาคำตอบ จึงทำให้ค่อยๆ เพิ่มพูนและขยายขอบเขตออกไปเรื่อยๆ

ประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลกสมัยปัจจุบันที่ผู้เขียนนำเสนอ นั้น เป็นผลงานที่เกิดขึ้นจากการทำวิจัยเรื่องประวัติศาสตร์สังคมเมืองพิษณุโลก พ.ศ. 2475 - 2503 งานชิ้นนี้ทำให้ผู้เขียนค้นพบพลังภายในของพิษณุโลก ที่ขับเคลื่อนให้เมืองนี้เกิดการเปลี่ยนแปลง

รวมทั้งนับตั้งแต่ พ.ศ. 2540 ภาควิชาประวัติศาสตร์ได้เปิดการสอน

รายวิชาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ผู้เขียนเป็นผู้รับผิดชอบรายวิชาดังกล่าว จึงทำให้มีโอกาสค้นคว้าวิจัยเรื่องของพิษณุโลกได้อย่างกว้างขวาง มีส่วนทำให้นักค้นคว้าเรื่องเมืองพิษณุโลกของผู้เขียน ฉายภาพความเป็นตัวตนของพิษณุโลก ตลอดจนพลังภายในที่ขับเคลื่อนพิษณุโลกให้เกิดการเปลี่ยนแปลง แม้ว่าจะเพียงช่วงระยะเวลาหนึ่งของประวัติศาสตร์อันยาวนานของเมืองพิษณุโลกก็ตาม

นับตั้งแต่การยกฐานะของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒพิษณุโลก เป็นมหาวิทยาลัยนเรศวร พ.ศ. 2533 ความเปลี่ยนแปลงประการหนึ่งที่เกิดขึ้นสำหรับผู้เขียนคือได้รับโอกาสการทำงานวิจัยอย่างกว้างขวาง ทำให้ผู้เขียนเริ่มต้นทำงานค้นคว้าเกี่ยวกับประวัติศาสตร์พิษณุโลกและขยายกว้างออกไปครอบคลุมบริเวณภาคเหนือตอนล่าง

จากการทำงานวิจัยเรื่องประวัติศาสตร์สังคมเมืองพิษณุโลกซึ่งเป็นผลงานบุกเบิกชิ้นแรกของผู้เขียน งานผู้เขียนได้ขยายขอบเขตออกไปเก็บรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับเมืองต่างๆ ในเขตภาคเหนือตอนล่างอันได้แก่ พิจิตร อุตรดิตถ์ สุโขทัย กำแพงเพชร ตาก นครสวรรค์ อุทัยธานี และเพชรบูรณ์ ภายใต้การทำงานของโครงการท้องถิ่นศึกษา จนสามารถผลิตผลงานสำคัญคือ การจัดพิมพ์เอกสารประกอบความทรงจำของบุคคลสำคัญของแต่ละเมือง นั่นคือหนังสือบันทึกของคนท้องถิ่น ตีพิมพ์เผยแพร่ใน พ.ศ. 2542 ⁴

นับจาก พ.ศ. 2542 เป็นต้นไป การทำงานเกี่ยวกับท้องถิ่นของผู้เขียนก็มีมาอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะการตีพิมพ์งานวิจัย 3 ชิ้น อันได้แก่ เศรษฐกิจชุมชน หมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง (พ.ศ. 2546) ความสัมพันธ์ระหว่างทหารญี่ปุ่นกับชาวบ้านภาคเหนือตอนล่างสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2552) และประวัติศาสตร์ชุมชนทุ่งส้าน (พ.ศ. 2552)

แม้ว่าจะมีการสะสมความรู้ และข้อมูลเกี่ยวกับภาคเหนือตอนล่างรวมทั้งพิษณุโลกมาอย่างต่อเนื่องและยาวนาน ดังได้บรรยายมาผู้เขียนก็ต้องสารภาพต่อผู้อ่านว่า ยังไม่สามารถทำงานชิ้นหนึ่งที่ตัวเองใฝ่ฝันจะทำมาตลอด นั่นคือการเขียนประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก ภายใต้กรอบคิดการฉายภาพตัวตนที่มีพลังของพิษณุโลกจากจุดกำเนิดของชุมชนเล็กๆ ที่กระจายตัวไปตามเขตที่สูงและที่ราบริมแม่น้ำ จนก่อร่างสร้างตัวเป็นเมืองชั้นเอกดู ปรับเปลี่ยนมาเป็นจังหวัดในปัจจุบัน

รวมทั้งความคาดหวังเป็นศูนย์กลางสี่แยกอินโดจีนในอนาคต

เมื่อศาสตราจารย์สุวิทย์ ธีรศาศวัต ชักชวนให้ผู้นี้เขียนเขียนบทความสำหรับหนังสือเล่มนี้ จึงเป็นการสบโอกาสที่ดี ในการนำเสนอโครงสร้างของงานชิ้นนี้ อันเป็นที่มาของข้อบทรความ

อันที่จริงเมื่อ พ.ศ.2552 ผู้เขียนได้เขียนบทความชิ้นหนึ่งได้แก่ สมามคมประวัติศาสตร์ เรื่องประวัติศาสตร์เมืองชุมทาง : กรณีศึกษาเมืองพิษณุโลก⁵ นับเป็นโอกาสให้ผู้เขียนมีเวลาครุ่นคิดใคร่ครวญเกี่ยวกับความสำคัญของเมืองพิษณุโลก จนตกผลึกเป็นองค์ความรู้ ปรากฏเป็นเนื้อหาของบทความดังกล่าว

เมื่อนำบทความดังกล่าวมาอ่านทบทวนอีกครั้ง ผู้เขียนได้ความคิดว่าควรเขียนประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก เพื่อฉายภาพความสำคัญของเมืองมีความสัมพันธ์กับศักยภาพภายในของเมืองพิษณุโลก จึงขอขยายความเกี่ยวกับศักยภาพภายในของเมืองพิษณุโลกหรือกล่าวอย่างง่าย ๆ ว่า ความสำคัญของเมืองพิษณุโลกนั้นน่าจะเกี่ยวข้องกับปัจจัย 4 ประการดังต่อไปนี้

1. ท่าเลที่ตั้งและสภาพภูมิศาสตร์

ผู้เขียนขอเสนอข้อมูลปัจจุบันของจังหวัดพิษณุโลก เมื่อให้ผู้อ่านได้เห็นภาพเมืองพิษณุโลกตั้งอยู่ในท่าเลที่เปิดออกไปสู่ทุกทิศทาง ทั้งแนวเหนือ - ใต้ และแนวตะวันออก - ตะวันตก

พิษณุโลกตั้งอยู่กึ่งกลางระหว่างภาคเหนือกับภาคกลาง ระหว่างเส้นรุ้ง (Latitude) ที่ 16 องศา 21 ลิปดา 13 พิลิปดาเหนือ ถึง 17 องศา 44 ลิปดา 31 พิลิปดาเหนือ และระหว่างเส้นแวง (Longitude) ที่ 99 องศา 52 ลิปดา 27 พิลิปดาตะวันออก ถึง 101 องศา 4 ลิปดา 34 พิลิปดาตะวันออก ห่างจากกรุงเทพมหานครตามเส้นทางรถยนต์ทางหลวงหมายเลข 11 ประมาณ 377 กิโลเมตร

อาณาเขตปัจจุบันของจังหวัดพิษณุโลก มีดังนี้

ทิศเหนือ ติดอำเภอปาด จังหวัดอุตรดิตถ์ในบริเวณตำบลบ่อภาค อำเภอชาติตระการ ติดแขวงไชยบุรี ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว เป็นแนวเขตแดนประมาณ 24 กิโลเมตร

ทิศใต้ ติดกิ่งอำเภอสากเหล็ก และอำเภอสว่างม จังหวัดพิจิตร

ทิศตะวันออก ติดอำเภอหล่มสักและอำเภอเขาค้อ จังหวัดเพชรบูรณ์
อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย

ทิศตะวันตก ติดอำเภอศรีสำโรง อำเภอกงไกรลาศ จังหวัดสุโขทัย และ
อำเภอลานกระบือ จังหวัดกำแพงเพชร

จากทำเลที่ตั้งจะเห็นได้ว่า พิชณุโลกเป็นจังหวัดที่เชื่อมโยงการคมนาคม
ได้ทั้งภาคเหนือตอนบน ภาคกลาง และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในแผนพัฒนา
เศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 7 กำหนดให้พิษณุโลกเป็นเมืองหลักของ
ภาคเหนือตอนล่าง และศูนย์กลางในการติดต่อคมนาคมระหว่างภูมิภาคต่างๆ
ในอินโดจีน

พื้นที่และขนาด พิชณุโลกมีพื้นที่ 10,815.85 ตารางกิโลเมตร หรือ
6,759,909 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 2.0 ของประเทศ ร้อยละ 6.3 ของภาคเหนือ และ
ร้อยละ 15.9 ของภาคเหนือตอนล่าง

ลักษณะภูมิประเทศ ประกอบด้วยเขตภูเขาทางตอนเหนือและตอนกลาง
ที่ราบสูงทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือในท้องที่อำเภอนครไทย วังทอง วัดโบสถ์
ชาติตระการ และเนินมะปราง ลักษณะภูเขาเป็นทิวเขาสลับซับซ้อน เต็มไปด้วย
ป่าไม้ในเขตอุทยานแห่งชาติสลับกับที่ราบลุ่มในหุบเขา

สำหรับเขตตอนกลางถึงตอนใต้ เป็นที่ราบและที่ราบลุ่มแม่น้ำ บริเวณ
ลุ่มแม่น้ำน่านและแม่น้ำยม เป็นแหล่งตะกอนแม่น้ำ ทำให้ดินอุดมสมบูรณ์ เป็น
แหล่งเกษตรกรรมสำคัญ มีชุมชนอยู่อาศัยอย่างหนาแน่นมาตั้งแต่สมัยโบราณ อยู่
ในเขตอำเภอเมือง บางระกำ พรหมพิราม เนินมะปราง และบางส่วนของวังทอง

แม่น้ำสำคัญ ประกอบด้วย แม่น้ำสำคัญ 4 สาย คือ

แม่น้ำน่าน มีต้นกำเนิดจากที่สูงและภูเขาทางตอนเหนือของประเทศไทย
เช่นเดียวกับแม่น้ำยม แต่เป็นกลุ่มที่สูงและภูเขาที่อยู่ทางด้านตะวันออกของต้น
แม่น้ำยม คือบริเวณภูเขาผีปันน้ำ ทิวเขาหลวงพระบาง และทิวเขาเพชรบูรณ์ไหล
ลงมาทางใต้ ผ่านจังหวัดต่างๆ ทางเหนือของพิษณุโลก เช่น จังหวัดน่าน อุตรดิตถ์
และเข้าเขตพิษณุโลก ทางตอนเหนือของพรหมพิราม เนือบ้านโคกเทียมเล็กน้อย
จนกระทั่งสุดเขตพิษณุโลกที่ทางใต้ของอำเภอบางกระทุ่มในบริเวณบ้านสนามคลี-
บ้านวัดหงษ์ ความยาวของแม่น้ำที่ไหลผ่านพิษณุโลก จากเหนือลงมาได้ตามลำน้ำ
ยาวประมาณ 127.5 กิโลเมตร

พิจิตร รวมความยาวของแม่น้ำวังทองประมาณ 135 กิโลเมตร

แม่น้ำเหือง มีต้นกำเนิดในกลุ่มภูเขาสูงในบริเวณปากกกแก้วพิษณุโลก คือภูไก่ห้อย ภูกวาง ในเขตอำเภอลำปาง จังหวัดพะเยา ไหลขึ้นไปทางทิศเหนือ ประมาณ 10 กิโลเมตรเศษ จึงวกไปทางตะวันออกจนถึงเขตติดต่อประเทศ สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว เป็นแนวกันเขตจังหวัดเลยกับสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว แล้ววกไปลงแม่น้ำโขงรวมความยาวตลอดสาย ประมาณ 130 กิโลเมตร ต้นน้ำในเขตจังหวัดพิษณุโลกประมาณ 20 กิโลเมตร เท่านั้น

จากสภาพภูมิศาสตร์ที่อุดมสมบูรณ์ด้วยดิน น้ำ ป่า ทำให้พิษณุโลก เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของคนมาอย่างยาวนาน ชุมชนในระยะแรกเริ่ม ย้อนไกลไปได้ถึงยุคก่อนประวัติศาสตร์ มักจะพบในเขตที่ราบลุ่มภูเขาทางด้านตะวันออก และตะวันออกเฉียงเหนือของเมือง

ส่วนชุมชนในยุคหลังๆ จะพบหลักฐานบริเวณที่ราบลุ่มริมฝั่งแม่น้ำทาง ด้านตะวันตกของเมือง

2. ทรัพยากรธรรมชาติประจำถิ่น และความชำนาญเฉพาะทาง

จากเขตที่สูงแถบภูเขามาสู่ที่ราบลุ่มแม่น้ำ ทำให้พิษณุโลกอุดมไปด้วย ทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งขอคัดมาเฉพาะที่มีค่า ดังนี้

2.1 เกลือ พบบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำแควน้อย ในเขตบ้านน้ำหัก ตำบลบ้านยาง อำเภอวัดโบสถ์ มีแหล่งผลิตเกลือโบราณ 2 แห่ง คือ โป่งนาหนองกระพ้อ และโพนนาหนองไผ่ ศรีตัคร วุฒิโกดม และคณะสำรวจพบหลักฐานหลายอย่างแสดงให้เห็นว่าบริเวณนี้ เป็นที่ตั้งชุมชนที่มีอาชีพผลิตเกลือโดยเฉพาะ และการผลิตอยู่ในขั้นเพื่อทำการอุปโภคและบริโภคในระดับภูมิภาค หากเดินทางตามลำน้ำแควน้อยต่อไป เราจะพบธารเกลืออีก 2 แห่ง คือ บริเวณหุบเขาริมฝั่งลำน้ำเพี้ย ณ บ้านบ่อโพธิ์ อำเภอนครไทย และบริเวณหุบเขาริมฝั่งลำน้ำภาค ณ บ้านบ่อภาค อำเภอลำปาง

เกลือเป็นสิ่งจำเป็นต่อชีวิตและของหายาก เพราะเป็นทรัพยากรที่ไม่มี ในทุกท้องถิ่น จึงเป็นสินค้าแลกเปลี่ยนหรือซื้อขายส่งออกไปนอกแหล่งผลิตได้

ไกลๆ การมีแหล่งผลิตเกลือเป็นของตนเอง ทำให้เมืองพิษณุโลกมีความสมบูรณ์ทางเศรษฐกิจ คือไม่ต้องซื้อเกลือจากที่อื่น ในขณะเดียวกันอาจส่งเกลือไปขายหรือแลกเปลี่ยนสินค้ากับบ้านเมืองใกล้เคียง เช่น สุโขทัย ศรีสัชนาลัย พิษัย พังงั้ว พิจิตร นครไทย หล่มเก่า - หล่มสัก ด่านซ้าย เลย และอาจข้ามโขงไปถึงดินแดนประเทศลาว

2.2 แร่ธาตุ นอกจากมีแหล่งเกลือแล้ว ยังมีหลักฐานระบุว่าพิษณุโลกเป็นแหล่งผลิตเหล็ก จนสามารถจัดตั้งเป็นกองส่วย ส่งส่วยเหล็กให้แก่รัฐบาลกรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นการย้ำให้เห็นความสมบูรณ์ในตัวเองของเมืองพิษณุโลก รวมทั้งการค้นพบแหล่งทองคำในสมัยรัชกาลที่ 3 อีกเช่นกัน

2.3 ของป่า ป่าเขาจำนวนมากของพิษณุโลก ผลิตของป่านานาชนิด เช่น ฝั่ งเร็ว ชัน น้ำมันยาง ครั่ง สัตว์ป่า ไม้สัก และไม้ชนิดต่างๆ นับเป็นแหล่งผลิตสินค้าป่าสำหรับจัดส่งไปขายต่างประเทศให้แก่เมืองหลวง นับตั้งแต่สมัยอยุธยาเรื่อยมา

2.4 ผลผลิตประเภทอาหาร เช่น ข้าว ปลา และพืชเกษตรอื่นๆ ความสมบูรณ์ของดินและน้ำ ทำให้พิษณุโลกมีอาหารอุดมสมบูรณ์จนสามารถส่งไปขายยังบริเวณใกล้เคียง

ผลิตภัณฑ์ประเภทอาหารและอื่นๆ ต้องการความชำนาญเฉพาะทางในการผลิต ไม่ว่าจะเป็นการปลูกข้าว ทอผ้า ตีเหล็ก ถนอมอาหาร เลี้ยงสัตว์ จับปลา ฯลฯ ความชำนาญเหล่านี้เป็นคุณสมบัติอย่างหนึ่งของชาวเมืองที่ทำให้เมืองของพวกเขามีความแข็งแกร่ง และสามารถพึ่งพาตัวเองได้

3. กำลังคน

ปัจจุบันพิษณุโลกมีประชากรประมาณ 844,170 คน ต่อพื้นที่ประมาณ 10,815.85 ตารางกิโลเมตร ความหนาแน่นของประชากรโดยเฉลี่ยต่อพื้นที่ 79.46 คน ต่อตารางกิโลเมตร ในเขตเทศบาลพิษณุโลก 4,910.56 คน ต่อตารางกิโลเมตร นอกเขตเทศบาล 71.35 คน ต่อตารางกิโลเมตร

สมัยรัชกาลที่ 5 มีหลักฐานระบุว่า ประชากรของพิษณุโลกและเมืองขึ้นไม่น่าจะเกิน 30,000 คน โดยคำนวณจากเกณฑ์เมืองใหญ่ประมาณ 5,000 คน และ

เมืองเล็กประมาณ 1,500 คน เมืองขึ้นทั้ง 15 เมืองของพิษณุโลก รวมแล้วประมาณ 22,500 คน

กำลังคนของเมืองพิษณุโลกมีการเปลี่ยนแปลงตลอดสมัยประวัติศาสตร์ ทั้งนี้เพราะพิษณุโลกเป็นส่วนหนึ่งของศูนย์กลาง ไม่ว่าจะเป็ดยุคสมัยสุโขทัย อยุธยา ธนบุรี รัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะนโยบายการเมืองและการสงครามของอาณาจักรซึ่งมีผลต่อกำลังคนของพิษณุโลก

นับแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 5 หลักฐานของการอพยพคนจากบริเวณภาคกลาง เข้าสู่บริเวณภาคเหนือตอนล่าง ซึ่งเป็นดินแดนที่มีพื้นที่รองรับประชากรที่มาจากภายนอก งานค้นคว้าของผู้เขียนสรุปภาพการอพยพของประชากรต่างภูมิภาค เข้ามาตั้งถิ่นฐานบริเวณเมืองพิษณุโลก และภูมิภาคเหนือตอนล่างไว้ดังนี้

3.1 การอพยพระยะแรก (ประมาณ พ.ศ. 2325 - 2371) สืบเนื่องจากนโยบายต้องการกำลังคนของกรุงเทพฯ ทำให้เจ้าเมืองต้องเกลี้ยกล่อมคนเข้ามาอยู่ภายในเมืองของตน และการเกิดศึกเวียงจันทน์ ทำให้เกิดการอพยพของประชากรลงมาเป็นจำนวนมาก มีการกระจายตัวของกลุ่มคนลาว เข้ามายังบริเวณเมืองพิษณุโลก พิชัย สวรรคโลก และอุตรดิตถ์

3.2 การอพยพระยะที่ 2 (ประมาณ พ.ศ. 2460 - 2480) รายงานทางราชการระบุว่าช่วงเวลาดังกล่าว มีชาวลาวโง้งจากราชนบุรี เพชรบุรี และนครปฐม เข้ามาบุกเบิกทำกินที่พิษณุโลกเป็นจำนวนมาก ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ลูกหลานผู้อพยพแล้วว่า เกิดความต้องการที่ดินและความสะดวกในการคมนาคม เมื่อทางรถไฟสายเหนือเปิดบริการกรุงเทพฯ ถึงเชียงใหม่ ตั้งแต่ พ.ศ. 2465 จะเห็นการกระจายตัวของประชากรกลุ่มนี้ในบริเวณต่างๆ เช่น บางระกำ วังทอง พรหมพิราม ของพิษณุโลก

3.3 การอพยพระยะที่ 3 (ประมาณ พ.ศ. 2500 - ปัจจุบัน) เป็นช่วงเวลาของการอพยพครั้งใหญ่ มีการหลั่งไหลประชากรจากอีสานเป็นจำนวนมาก ทำให้พื้นที่รอบนอกของจังหวัดต่างๆ ถูกบุกเบิกเพื่อผลิตพืชไร่ เช่น วังทอง บางระกำ ของพิษณุโลก สวรรคโลก ศรีนคร ของสุโขทัย ตากฟ้า ตาคีลี ของนครสวรรค์ วังทรายพูน ของพิจิตร และขานูร์ลักษบุรี ของกำแพงเพชร

นอกจากประชากรลาวแล้ว ชาวจีนยังเป็นประชากรหลักของพิษณุโลก

พวกเขามาตั้งถิ่นฐานที่พิษณุโลกเมื่อไร ยากที่จะระบุหลักฐานทางโบราณคดีเกี่ยวกับการค้นพบแหล่งเตาเผาบริเวณริมแม่น้ำน่านที่บ้านเตาไห (บริเวณวัดสี่ปะขาวหาย ในปัจจุบัน) ซึ่งเป็นแหล่งที่อยู่ของชาวจีนมาช้านาน (ใกล้เคียงประตุมืองที่เรียกว่า ประตูจีน) ทำให้เชื่อได้ว่าชุมชนจีน ผู้ผลิตสินค้าประเภทนี้ คงอยู่มาช้านาน อย่างน้อยก็ร่วมสมัยกับการผลิตเครื่องสังคโลกของศรีสัชนาลัยและสุโขทัย จากจำนวนชาวจีนที่ต้องผูกปี พ.ศ.2377 ในสมัยรัชกาลที่ 3 ชาวจีนในเมืองพิษณุโลกมี 1,112 คน จำนวนเงินผูกปี 4,448 บาท นับเป็นที่ 3 รองจากนครไชยศรี และอยุธยา จากจำนวน 23 เมืองในเขตภาคกลางและภาคเหนือตอนล่าง นับได้ว่าชุมชนจีนของพิษณุโลก มีขนาดใหญ่

จากภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ด้านการอพยพตั้งถิ่นฐานของประชากรส่งผลให้เมืองพิษณุโลกเป็นแหล่งรวมคนที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม นับเป็นแหล่งของความสามารถในการสร้างบูรณาการทางสังคมให้เมืองมีจิตวิญญาณภายใต้ฐานแห่งความหลากหลายทางวัฒนธรรม

4. จิตวิญญาณของเมือง

จากภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ ทำให้ที่ตั้งและความอุดมสมบูรณ์ของเมือง ความแข็งแกร่งทางด้านจิตใจของประชากร (คุณสมบัติของชาวเมืองหน้าด่าน รับผิดชอบกับคุณสมบัติของคนอพยพ) คุณสมบัติเหล่านี้ได้หล่อหลอมให้เมืองมีคุณสมบัติไปตามบริบทแห่งการพัฒนาประเทศ นับตั้งแต่สมัยจารีตตลอดมาจนสมัยใหม่ เช่น เมืองศูนย์กลางการปกครอง เมืองชุมทางการค้า เมืองศาสนาและการศึกษา เป็นต้น

สมควรกล่าวไว้ด้วยว่าพิษณุโลก เป็นเมืองแห่งการจาริกแสวงบุญ โดยมีพระพุทธชินราช พระพุทธรูปสำคัญคู่บ้านคู่เมืองประดิษฐาน ณ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ (วัดใหญ่) ประจำเมืองมาเป็นเวลายาวนานหลายร้อยปี โดยไม่ได้ถูกเคลื่อนย้าย หรือทำลายจากภัยสงคราม เป็นศูนย์รวมของขวัญและกำลังใจของชาวเมือง กิจกรรมใดๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธรูปองค์นี้จะสามารถดึงดูดทั้งพระมหากษัตริย์ในอดีต และประชาชนทั้งในพิษณุโลกและบริเวณภายนอกเข้ามาร่วมมือกระทำให้ลุล่วงไปด้วยความพร้อมเพรียง ชาวเมืองมีความเชื่อมั่นทั่วไประบุว่า พุทธานุภาพ

ของพระพุทธรูปองค์นี้ จะช่วยบรรเทาอันตรายร้ายแรงใดๆ ที่จะเกิดขึ้นแก่เมืองพิษณุโลก ความเชื่อเช่นนี้สั่งสมตกทอดกันมาโดยตลอด และยังคงมีพลังเข้มแข็งอยู่ในสังคมปัจจุบัน

เมื่อพิจารณานำศักยภาพของเมืองทั้ง 4 ประการมาบูรณาการเป็นความรู้จนเกิดเป็นโครงสร้างของประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก ได้ดังต่อไปนี้

ประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก

ขอบเขตเนื้อหา

พัฒนาการความเปลี่ยนแปลงของเมืองจากชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ มาสู่เมืองสมัยใหม่ที่เรียกว่าจังหวัดพิษณุโลกในปัจจุบัน

ขอบเขตด้านเวลา

ไม่อาจกำหนดได้อย่างแน่นอนตายตัว แบ่งได้อย่างคร่าวๆ ตามความเปลี่ยนแปลงภายในเมือง และบริบทของการพัฒนาประเทศ หากจะแบ่งเนื้อหาเป็นบทๆ อาจแบ่งได้ดังนี้

1. ยุคแสงถิ่นที่อยู่อาศัย (ประมาณปลายยุคหินใหม่และยุคโลหะ จนถึงประมาณพุทธศตวรรษที่ 7-8)

ก่อสร้างชุมชน หมู่บ้าน กระจายตัวไปตามที่ราบในหุบเขาสูงด้านตะวันออก และตะวันออกเฉียงเหนือของเมือง ดังปรากฏเป็นหลักฐานทางโบราณคดีที่พบบริเวณนครไทย เนินมะปราง

2. ยุคสร้างบ้านสร้างเมือง (ประมาณพุทธศตวรรษที่ 9-19)

มีชุมชนกระจายตัวไปตามที่ราบลุ่มแม่น้ำสำคัญทั้ง 4 สาย อันได้แก่น่าน ยม แควน้อย และวังทอง ดังปรากฏหลักฐานทางโบราณคดี ระบุว่าสองฟากฝั่งแม่น้ำปรากฏมีชุมชนเมือง ซึ่งคงเป็นการรวมตัวกลุ่มชุมชนต่างๆ และคงมีการติดต่อสัมพันธ์กับกลุ่มคนบริเวณที่สูง โดยอาศัยเส้นทางลำน้ำเป็นตัวเชื่อมโยง

3. ยุคเมืองศูนย์กลางอาณาจักรล้านเหนือ (ประมาณพุทธศตวรรษที่ 19-24)

มีความสำคัญร่วมสมัยสุโขทัย และอยุธยาในฐานะศูนย์กลางของอาณาจักรล้านเหนือ ความมีอิสระขึ้นอยู่กับกำลังคน ส่วยเสปียง และการจัดวางความสัมพันธ์กับเมืองหลวง

4. ยุคการฟื้นฟูและขยายตัว (พ.ศ. 2453 - 2526)

ประมาณปลายรัชกาลที่ 5 เมืองเป็นแหล่งรองรับของการอพยพคนจากภายนอกเข้ามาตั้งถิ่นฐาน ตามนโยบายของรัฐ เช่น การสร้างทางรถไฟ ถนน นำความเปลี่ยนแปลงมาสู่เมือง เช่น การขยายตัวของเศรษฐกิจพืชไร่ ควบคู่ไปกับเศรษฐกิจข้าวที่มีมาแต่ดั้งเดิม การเปลี่ยนแปลงประเทศตามแนวตะวันตก มีผลให้เมืองปรับเปลี่ยนจากเมืองชนบทเป็นเมืองสมัยใหม่ โดยมีปัจจัยภายในที่ต้องนำมาพิจารณา คือการขยายตัวของประชากร และการเผชิญกับทุกภาวะ เช่น ไฟไหม้ สงครามโลกครั้งที่ 2 ภาวะน้ำท่วม และฝนแล้ง

5. ยุคการพัฒนาไปสู่ศูนย์กลางสี่แยกอินโดจีน (พ.ศ. 2526 - ปัจจุบัน)

การใช้ พ.ศ. 2526 เป็นตัวกำหนดเมือง เป็นปีที่ถนนพิษณุโลก - นครสวรรค์เปิดใช้ ทำให้พิษณุโลกสามารถเชื่อมกับทางใต้ได้โดยตรง กลายเป็นเมืองเปิดอย่างแท้จริง ผลจากการเปลี่ยนแปลงของเส้นทางคมนาคม ทำให้พิษณุโลกเติบโตเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะทางด้านกายภาพ การเคลื่อนตัวไปสู่ศูนย์กลางของสี่แยกอินโดจีน เป็นการพัฒนาไปตามศักยภาพของพิษณุโลกอย่างแท้จริง อย่างเช่นที่เคยเป็นมาในอดีต

ผู้เขียนขอจบบทความแต่เพียงเท่านี้ หากโครงสร้างประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก ที่ได้ทดลองนำเสนอไปกระตุ้นให้นักศึกษาค้นคว้ารู้แนวความคิดแรงบันดาลใจในการเขียน ผู้เขียนก็จะยินดีเป็นอย่างยิ่ง รวมทั้งยินดีที่จะได้รับคำวิพากษ์วิจารณ์บทความนี้ด้วยเช่นกัน

เชิงอรรถ

1. คณะกรรมการข้าราชการประวัติดิศาสตร์ไทย ได้เสนอรูปแบบการแบ่งยุคสมัยไว้ดังต่อไปนี้

1. สมัยก่อนคนไทยจะอพยพลงมายังคาบสมุทรอินโดจีน
2. สมัยที่คนไทยอพยพลงมาสู่คาบสมุทรอินโดจีน (ทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้ เชียงแสน)
3. สมัยสุโขทัย
4. สมัยอยุธยา
 - 4.1 สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 - สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ
 - 4.2 สมเด็จพระบรมราชาที่ 2 - สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง
 - 4.3 สมเด็จพระนารายณ์ - สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ
5. สมัยจลาจลและสมัยธนบุรี
6. สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
 - 6.1 รัชกาลที่ 1 (พ.ศ.2323 - 2352)
 - 6.2 รัชกาลที่ 2 (พ.ศ.2352 - 2367)
 - 6.3 รัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2367 - 2394)
7. สมัยการพัฒนาประเทศเข้าสู่สมัยใหม่
 - 7.1 รัชกาลที่ 4 (พ.ศ.2394 - 2411)
 - 7.2 รัชกาลที่ 5 (พ.ศ.2411 - 2453)
 - 7.3 รัชกาลที่ 6 (พ.ศ.2453 - 2468)
 - 7.4 รัชกาลที่ 7 (พ.ศ.2468 - 2477)
8. สมัยปัจจุบัน (สมัยรัฐธรรมนูญ) ตั้งแต่ พ.ศ.2475 - ปัจจุบัน

2. หาญชัย สงวนให้ **ประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก** ศูนย์ข้อมูลท้องถิ่น สำนักวิจัยสถาบันราชภัฏพิบูล สงคราม 2541 รายละเอียดจากสารบัญ

3. ปราณี แจ่มขุนเทียน, สมคิด ศรีสิงห์, จิราภรณ์ สถาปนะวรรณะ. **ประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก** เทศบาลนครพิษณุโลก 2549 รายละเอียดจากสารบัญ

4. จิราภรณ์ สถาปนาวรรณะ (บก.) **บันทึกของคนท้องถิ่น** โครงการท้องถิ่นศึกษา มหาวิทยาลัยนเรศวร 2542.
5. จิราภรณ์ สถาปนาวรรณะ **ประวัติศาสตร์เมืองชุมทาง กรณีศึกษาเมืองพิษณุโลก ในวารสารสมาคมประวัติศาสตร์ ฯ** ฉบับที่ 31 พ.ศ. 2552 หน้า 52 - 79

บรรณานุกรม

- จิราภรณ์ สถาปนาวรรณะ. (2537). **ประวัติศาสตร์สังคมเมืองพิษณุโลก พ.ศ. 2475 - 2503**. มหาวิทยาลัยนเรศวร.
- _____. (2542). **บันทึกของคนท้องถิ่น**. พิษณุโลก: โครงการท้องถิ่นศึกษา มหาวิทยาลัยนเรศวร.
- _____. (2546). **เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.
- _____. (2546). **ความสัมพันธ์ระหว่างทหารญี่ปุ่นกับชาวบ้านภาคเหนือตอนล่าง สมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 พ.ศ. 2484 - 2488**. มหาวิทยาลัยนเรศวร.
- _____. (2552). **ประวัติศาสตร์เมืองชุมทาง กรณีศึกษาเมืองพิษณุโลก**. วารสาร ประวัติศาสตร์ฯ ฉบับที่ 31.
- พัชรินทร์ สิริสุนทร และ อรุษา สุวรรณประเทศ. (2524). **พิษณุโลก : จังหวัดแห่งโอกาสและความท้าทาย**. พิษณุโลก:มหาวิทยาลัยนเรศวร.
- ปราณี แจ่มขุนเทียน. (2530). **ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองพิษณุโลก**. พิษณุโลก: สุรสีห์กราฟฟิค.
- _____. (2535). "หลักฐานประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมเมืองพิษณุโลก" ใน **รวมเรื่องประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมเมืองพิษณุโลก**. เชียงใหม่: ส.ทรัพย์การพิมพ์.
- สมคิด ศรีสิงห์, จิราภรณ์ สถาปนาวรรณะ. **ประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก**. เทศบาล พิษณุโลก, 2549.
- พวงทอง สุดประเสริฐ. (2526). **ประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก**. พิษณุโลก: วิทยาลัยครูพิษณุโลก.